

Кузнецов Віталій Володимирович –
кандидат юридичних наук, доцент, доцент
кафедри кримінального права КНУВС

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ З ТВАРИНАМИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Розглянуто особливості кримінальної відповідальності за жорстоке поводження з тваринами. Досліджено основні ознаки складу злочину та визначено напрями вдосконалення українського кримінального законодавства з урахуванням зарубіжного досвіду кримінально-правової протидії таким злочинам.

In the article, using the comparative legal method, the features of criminal responsibility are considered for cruelty with by animals. The basic signs of corpus delicti are investigated and separate directions of perfection of the Ukrainian criminal legislation are certainied, using the foreign experience of criminal-legal counteraction such crimes.

Жорстоке поводження з тваринами, як відомо, суперечить моральним засадам суспільства. Тому у будь-якому цивілізованому суспільстві, держава повинна забезпечувати гуманне ставлення до тварин, тобто створювати умови для нормального існування та охорони їх здоров'я. Через це український законодавець передбачив певні правові обмеження за жорстоке поводження з тваринами (ст. 63 Закону України "Про тваринний світ" від 13 грудня 2001 р. передбачає адміністративну (ст. 89 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) та кримінальну відповідальність (ст. 299 Кримінального кодексу (КК) України за такі діяння).

На перший погляд, усі можливі питання кримінально-правової охорони тварин від жорстокого поводження вирішені українським законодавцем достатньо чітко і в повному обсязі. Хоча при цьому дослідження зарубіжного досвіду свідчить про певні відмінності між регламентацією відповідальності за такі протиправні діяння за вітчизняним та зарубіжним законодавством. Зокрема, це стосується об'єктивних та суб'єктивних ознак складу злочину, а також кваліфікуючих ознак.

У науці кримінального права певна увага була приділена дослідженню питань кримінально-правової охорони тварин від жорстокого поводження, зокрема, у працях А. Галахової, І. Гельфонда, І. Даньшина, С. Денисова, О. Дудорова, М. Коржанського, О. Костенка, А. Куличенка, А. Ландіни, Б. Леонтьєва, І. Лобова, В. Ломака, Ю. Ляпунова, П. Матишевського, В. Навроцького, В. Сташиса, В. Степаліна, В. Тація, Ю. Ткачевського, М. Хавронюка, С. Яценко та ін.

Водночас у працях цих учених лише скорочено розглянуто окремі аспекти відповідальності за жорстоке поводження з тваринами. До того ж практично залишились не дослідженими питання відповідальності за вказані протиправні діяння за сучасним зарубіжним законодавством.

З огляду на це, розглянемо різні кримінально-правові норми про відповідальність за жорстоке поводження з тваринами, використовуючи порівняльно-правовий метод. Цілком справедливою є думка С. Яценко, що порівняльні дослідження у сфері права мають не тільки наукове, а й певне практичне значення [1, с. 5].

У цьому дослідженні розглянемо сучасну регламентацію жорстокого поводження з тваринами у кримінальних законодавствах країн колишнього СРСР.

В окремих кримінальних кодексах країн колишнього СРСР (КК Республіки Білорусі, КК Республіки Молдови, КК Республіки Вірменії, КК Республіки Азербайджану, КК Республіки Узбекистану, КК Республіки Таджикистану, КК Республіки Туркменістану) кримінально-правова норма, яка б передбачала відповідальність за жорстоке поводження з тваринами, узагалі відсутня.

В інших законодавствах така норма справедливо, на нашу думку, передбачає кримінальну відповідальність за жорстоке поводження з тваринами (ст. 299 КК України, ст. 245 КК Російської Федерації (далі – РФ), ст. 276 КК Республіки Казахстану, ст. 259 КК Республіки Грузії, ст. 264 КК Республіки Киргизстану, ст. 310 КК Республіки Литви, ст. 230 КК Республіки Латвії, ст. 1951 КК Республіки Естонії).

Слід звернути увагу, що назви відповідних статей мають однаковий зміст “Жорстоке поводження з тваринами”.

Конструкція згаданих статей за структурою різна. В окремих законодавствах відповідна стаття має дві частини (ст. 299 КК України, ст. 259 КК Республіки Грузії, ст. 245 КК РФ, ст. 276 КК Республіки Казахстану).

Так, ст. 299 КК України має такі дві частини (ч. 1 – Знущення над тваринами, що відносяться до хребетних, вчинене із застосуванням жорстоких методів або з хуліганських мотивів, а також нацькування зазначених тварин одна на одну, вчинене з хуліганських чи корисливих мотивів, – карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців; ч. 2 – Ті самі дії, вчинені у присутності малолітнього, – кара-

ються штрафом до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до двох років).

Стаття 259 КК Республіки Грузії також має дві частини (ч. 1 Жорстоке поводження з тваринами, що потягло їх загибель або каліцтво, а так само катування тварин, – караються штрафом або виправними роботами на строк до одного року; ч. 2. – Ті ж діяння, вчинені: а) групою осіб; б) неодноразово; в) у присутності малолітніх, – караються штрафом або позбавленням волі на строк до двох років).

Стаття 245 КК РФ, як і стаття ст. 276 КК Республіки Казахстану, має практично схожі редакції двох частин (ч. 1 ст. 245 КК РФ – Жорстоке поводження з тваринами, що потягло їх загибель або каліцтво, якщо це діяння вчинене з хуліганських, або з корисливих мотивів, або із застосуванням садистських методів, або в присутності малолітніх, – карається штрафом у розмірі до вісімдесяти тисяч рублів або в розмірі заробітної плати або іншого доходу засудженого за період до шести місяців, або виправними роботами на строк до одного року, або арештом на строк до шести місяців (ч. 1 ст. 276 КК Республіки Казахстану – карається штрафом у розмірі від ста до двохсот місячних розрахункових показників або в розмірі заробітної плати або іншого доходу засудженого за період від одного до двох років або позбавленням волі на строк до двох років (ч. 2 ст. 276 КК Республіки Казахстану – Те саме діяння, вчинене групою осіб, групою осіб за попередньою змовою або організованою групою, – карається штрафом у розмірі від ста тисяч до трьохсот тисяч рублів або в розмірі заробітної плати або іншого доходу засудженого за період від одного року до двох років або позбавленням волі на строк до двох років (ч. 2 ст. 276 КК Республіки Казахстану – Те саме діяння, вчинене групою осіб, групою осіб за попередньою змовою або організованою групою, або неодноразово, – карається штрафом у розмірі від п'ятисот до восьмисот місячних розрахункових показників або в розмірі заробітної плати або іншого доходу засудженого за період від п'яти до восьми місяців або позбавленням волі на строк до двох років).

В інших кримінальних законодавствах країн колишнього СРСР передбачено відповідна стаття, що має лише одну частину.

Редакція диспозицій кримінально-правових норм, які передбачені ст. 264 КК Республіки Киргизстану, ст. 310 Республіки Литви, ст. 230 КК Республіки Латвії, є практично тотожною ("Жорстоке поводження з тваринами, що потягло їх загибель або каліцтво, а також катування тварин"), крім ст. 264 КК Республіки Киргизстану, яка не передбачає таку форму вчинення злочину, як катування тварин. Покарання, передбачені у відповідних санкціях кримінально-правових норм, мають певні відмінності.

Так, ст. 264 КК Республіки Киргизстану передбачає покарання у виді штрафу у розмірі від п'ятдесяти до ста мінімальних місячних заробітних плат або громадських робіт на строк від ста двадцяти до ста

п'ятдесяти годин, або арешту на строк до шести місяців; ст. 310 Республіки Литви – громадські роботи або штраф, або арешт, або позбавлення волі на строк до одного року; ст. 230 КК Республіки Латвії – позбавлення волі на строк до чотирьох років або арешт, або грошовий штраф до вісімдесяти мінімальних місячних заробітних плат з конфіскацією майна або без конфіскації майна.

Стаття 1951 КК Республіки Естонії має відмінну від вищевказаних норм редакцію: вчинення недозволеного вчинку відносно тварини, якщо до винного за таке діяння були застосовані міри адміністративного стягнення, або вчинення такого діяння у громадському місці. Покарання за такі діяння передбачене у виді арешту або позбавлення волі на строк до одного року.

Родовим об'єктом складів злочину, передбачених відповідними статтями, є суспільна моральність (КК РФ, КК Республіки Киргизстану, КК Республіки Грузії), моральність (КК України, КК Республіки Казахстану, КК Республіки Литви), громадський порядок (КК Республіки Латвії, КК Республіки Естонії).

Існує схожість позицій щодо родового об'єкта складу злочину "Жорстоке поводження з тваринами", крім кримінальних законодавств Республік Латвії та Естонії, у яких, як уже було зазначено, визначений інший родовий об'єкт складу злочину – громадський порядок. З цим не можна погоджуватися, незважаючи й на те, що за вітчизняним кримінальним законодавством відповідний склад злочину розміщений у розділі "Злочини проти громадського порядку та моральності". Водночас ст. 299 КК України має за родовий об'єкт саме моральність, а не громадський порядок [2, с. 383; 3, с. 105; 4, с. 814]. Слід звернути увагу й на те, що лише за КК Литви передбачено окрема Глава XLIV "Злочини і проступки проти моральності". Виділення самостійного об'єкта кримінально-правової охорони – "моральності" потребує, на нашу думку, подальшого наукового пошуку [5, с. 815; 6, с. 127]. В інших кримінальних законодавствах моральність як родовий об'єкт відповідного складу злочину поєднується з іншими родовими об'єктами – здоров'ям населення (КК РФ, КК Республіки Киргизстану, КК Республіки Грузії, КК Республіки Казахстану) та громадським порядком (КК України). На нашу думку, цілком логічною є позиція більшості законодавств, у яких родовий об'єкт складу злочину "Жорстоке поводження з тваринами" визначений як моральність.

Порівняємо предмет відповідного складу злочину.

У більшості кримінальних кодексів колишнього СРСР предметом складу злочину "Жорстоке поводження з тваринами" є саме тварини. Як правило, згадується про предмет злочину – "тварини" у множині, хоча в деяких законах згадується про предмет злочину – тварину в однині (КК Республіки Литви, КК Республіки Естонії). На нашу думку, це повинно мати важливе практичне значення при кваліфікації діяння, якщо використовувати буквальноне тлумачення кримінально-правової норми. Хоча, як свідчить вітчизняна судова та слідча практика, при

застосуванні ст. 299 КК України зовсім не береться до уваги те, що жорстоке поводження повинно відбуватися не з однією твариною, а з декількома тваринами.

Слід звернути увагу й на зміст поняття "тварина". У кримінальних законодавствах країн колишнього СРСР (крім КК України) не конкретизовані жодні ознаки тварин. З одного боку, така позиція є правильною, з іншого – її не завжди правильно тлумачать суди.

Так, у ст. 207-1 КК УРСР 1960 р. (як і в більшості Республік колишнього СРСР) предметом злочину визнавалися саме тварини. За колишнім кримінальним законодавством Вірменської РСР, Узбецької РСР та Естонської РСР 1960 р. предметом злочину, крім тварин, визначалися і птахи [1, с. 37]. У КК України 2001 року предмет відповідного злочину (ст. 299) був уточнений. Так, предметом відповідного складу злочину були визнані "тварини, що відносяться до хребетних". Хоча відповідна стаття в адміністративному законодавстві (до речі, так і не зазнала змін ще з 1997 р.) визначає предметом правопорушення саме тварин (ст. 89 КУпАП).

Хоча, як і колишня судова практика, так і сучасна правозастосовна діяльність під поняттям "тварини" розуміє, як правило, хребетних тварин і відносить до них лише ссавців і птахів [7, с. 554; 8, с. 691; 9, с. 460]. Така позиція не залежить навіть від термінології, що використовує законодавець. Тому, незважаючи на текстуальне звуження змісту предмета складу злочину за ст. 299 КК України, судовоє розуміння вказаного предмета складу злочину не змінилося.

На нашу думку, така позиція не відповідає положенням вітчизняного законодавства. Позитивною є позиція зарубіжного законодавця, що визначає предметом злочину саме тварину, без конкретизації її окремої групи чи виду, тому що будь-які тварини повинні бути поставлені під охорону кримінального законодавства. небезпека злочину якраз і виявляється в тому, що людина знущується над будь-якою твариною, викazuje своє антигуманне, антилюдяне ставлення до об'єктів довкілля і цим руйнує моральні принципи, які склалися у суспільстві щодо ставлення до тварин. З огляду на це, видається справедливою позиція Ю. Ткачевського, який вважає, що факти жорстокого поводження з тваринами негативно впливають на суспільну мораль, сприяють поширенню жорстокої поведінки в суспільстві та при взаємостосунках між людьми [9, с.459].

Склад злочину "Жорстоке поводження з тваринами" у кримінальних законодавствах колишнього СРСР має за конструкцію три таких види: матеріальний (КК РФ, КК Республіки Киргизстану, КК Республіки Казахстану), формальний (КК Республіки Естонії, КК України) та формально-матеріальний (КК Республіки Грузії, КК Республіки Литви, КК Республіки Латвії).

Об'єктивно сторона матеріальних складів злочину передбачає такі обов'язкові ознаки: діяння – жорстоке поводження з тваринами, причиновий зв'язок та наслідки – загибель або коліцтво тварин.

Об'єктивна сторона формальних складів злочину передбачає такі обов'язкові ознаки: діяння – вчинення недозволеного вчинку відносно тварини; знущання над тваринами; нацькування тварин одна на одну. Об'єктивна сторона формально-матеріальних складів злочину передбачає такі обов'язкові ознаки: для формального складу – діяння – катування тварин; для матеріального складу – діяння – жорстоке поводження з тваринами, причиновий зв'язок та наслідки – загибель або каліцтво тварин.

Об'єктивна сторона окремих складів злочину передбачає такі обов'язкові ознаки: спосіб вчинення злочину (застосування жорстоких методів – КК України; застосування садистських методів – КК РФ, КК Республіки Казахстану), обстановка вчинення злочину (у присутності малолітніх – КК РФ, КК Республіки Казахстану), місце вчинення злочину (вчинення такого діяння у громадському місці – КК Республіки Естонії). За КК Республіки Естонії (ст. 1951) передбачена адміністративна преюдиція, як це було передбачено за кримінальним законодавством 1960 р. країн колишнього СРСР.

На нашу думку, не зовсім вдалою є редакція ст. 1951 КК Республіки Естонії, яка передбачає занадто широкий зміст можливого злочинного діяння, що ускладнює процес кваліфікації. Також є сумнівною позиція естонського законодавця, який залишив застарілу умову (адміністративну преюдицію) для притягнення винного до кримінальної відповідальності за “Жорстоке поводження з тваринами”. У порівнянні з вітчизняним законодавством можна зауважити, що у кримінальному законодавстві України взагалі відсутня адміністративна преюдиція. Хоча відповідна стаття в адміністративному законодавстві (ст. 89 КУпАП України) в багатьох ознаках збігається із кримінально-правовою статтею (ст. 299 КК України), що потребує безумовного усунення. З огляду на це, використання цієї умови (адміністративної преюдиції) в українському кримінальному законодавстві взагалі неможливо.

Виділення обстановки вчинення злочину (в присутності малолітніх) є достатньо цікавим положенням, але, на нашу думку, потребує вдосконалення. Згадаємо, що за ч. 2 ст. 299 КК України та ч. 2 ст. 259 КК Республіки Грузії ця обстановка визначена як кваліфікуюча ознака відповідного складу злочину. Така позиція заслуговує на підтримку і подальший розвиток. При цьому потрібно врахувати, що вчинення такого злочину у присутності як малолітніх, так і неповнолітніх негативно впливає на свідомість та моральне виховання дітей, а зневажливе ставлення до цього винного, безперечно, свідчить про зростання ступеня суспільної небезпеки вказаного злочину. З огляду на це, ми поділяємо думку О. Ігнатова, що безглузде знищення тварин, їх мучення та катування не тільки ображає моральні почуття громадян, але, якщо вчиняється при дітях, розвиває в них такі негативні якості, як жорстокість, духовну черствість, байдужість до страждань живої істоти та сприяє формуванню садистської схильності, тобто завдають значної шкоди їх вихованню [10, с. 343].

Тому пропонується визначити як кваліфікуючу ознаку за ст. 299 КК України, вчинення злочину у присутності неповнолітнього, зважаючи на те, що поняття "неповнолітній" охоплює термін "малолітній".

На наш погляд, є цілком прийнятною позиція тих законодавців зарубіжних країн, які передбачили формально-матеріальні склади відповідного злочину. Це пояснюється тим, що в такому разі не залишається поза увагою кримінально-правової оцінки певні наслідки злочинного діяння, що наявне у ст. 299 КК України. Хоча вважається не виправданим однаковий ступінь суспільної небезпеки самих діянь (катування тварин) і діянь, пов'язаних з наслідками (загибеллю або каліцтвом тварин). Тому є доцільним, на нашу думку, матеріальний склад злочину передбачити як кваліфікуючу ознаку відповідного складу злочину. При цьому, як уже зазначалося, слід усунути колізію між адміністративно-правовою (ст. 89 КУпАП України) та кримінально-правовою (ст. 299 КК України) нормами.

Суб'єктивна сторона відповідних злочинів передбачає умисел (прямий умисел) форму вини. В окремих законодавствах країн колишнього СРСР передбачені додаткові обов'язкові ознаки суб'єктивної сторони: мотиви злочину – хуліганський або корисливий (КК України, КК РФ, КК Республіки Казахстану). Виділення таких мотивів, на нашу думку, є не зовсім точним кроком законодавця. Це пов'язано з тим, що визначення таких мотивів, на перший погляд, допомагає правосластосовним органам кваліфікувати відповідні злочинні діяння. З іншого боку, це звужує обсяги криміналізації такої злочинної поведінки. Друга форма вчинення злочину (ч. 1 ст. 299 КК України) – нацькування тварин одна на одну передбачає альтернативно лише два мотиви: хуліганський та корисливий. Тому нацькування тварин одна на одну, вчинене з інших мотивів, не підлягає кримінально-правовій оцінці. Зважаючи на вказане положення та ґрунтуючись на переважаючій позиції законодавців окремих країн колишнього СРСР, вважається цілком логічною відмова у ст. 299 КК України від вказівки на мотиви вчинення злочину.

Розглянемо кваліфікуючі обставини, що передбачені лише у ст. 299 КК України, ст. 245 КК РФ, ст. 276 КК Республіки Казахстану, ст. 259 КК Республіки Грузії. Перелік цих кваліфікуючих обставин такий: вчинення злочину групою осіб, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою, неодноразово, у присутності малолітніх (малолітнього).

Тобто критерії визначення зазначених обставин – це форми співучасті, вид множини та ознака об'єктивної сторони складу злочину (обстановка вчинення злочину). Виділення трьох форм співучасті в одній частині статті (ч. 2 ст. 245 КК РФ та ч. 2 ст. 276 КК Республіки Казахстану) не відповідає ступеню суспільної небезпеки злочину, що не характерно для вітчизняного законодавства. Тому цілком логічним, з позиції вітчизняного законодавства, є виділення (за формою співучасті) лише таких кваліфікуючих ознак, як вчинення злочину групою осіб

та групою осіб за попередньою змовою. До того ж вони повинні бути передбачені в різних частинах статті. Тому цілком логічним буде трансформація ст. 299 КК України на три частини.

Щодо виду множинності – неодноразовості (ч. 2 ст. 276 КК Республіки Казахстану та ч. 2 ст. 259 КК Республіки Грузії), який, до речі, подібний до вітчизняної повторності, слід відмітити, що російський законодавець узагалі відмовився від такого виду множинності злочинів (Закон РФ від 8 грудня 2003 р.).

На нашу думку, у вітчизняному законодавстві достатньо успішно використовується такий вид множинності злочинів (повторність) і тому заслуговує на увагу така рецепція із зарубіжного законодавства та застосування вказаної кваліфікуючої ознаки у ст. 299 КК України.

Аналіз санкцій відповідних кримінально-правових норм дозволяє виділити такі покарання: штраф, громадські роботи, виправні роботи, конфіскація майна, арешт, обмеження волі, позбавлення волі. За ступенем суворості слід розмістити кримінально-правові норми відповідно до зростання міри покарання: ч. 1 ст. 259 КК Республіки Грузії, ч. 1 ст. 299 КК України, ст. 264 КК Республіки Киргизстану, ч. 1 ст. 245 КК РФ, ч. 1 ст. 276 КК Республіки Казахстану, ст. 1951 КК Республіки Естонії, ст. 310 КК Республіки Литви, ст. 230 КК Республіки Латвії. Якщо розглядати за вказаним критерієм другі частини відповідних статей, можна навести такий перелік норм: ч. 2 ст. 299 КК України, ч. 2 ст. 245 КК РФ, ч. 2 ст. 276 КК Республіки Казахстану, ч. 2 ст. 259 КК Республіки Грузії. Проведений аналіз свідчить про те, що санкції кримінально-правових норм, передбачених ст. 299 КК України, є одними з більш м'яких, порівняно з іншими санкціями відповідних норм зарубіжного законодавства країн колишнього СРСР.

Цілком логічним є передбачення різних альтернативних основних видів покарання у відповідних санкціях. На нашу думку, не можна погодитися з передбаченням такого додаткового виду покарання як конфіскація майна. Це пов'язано не тільки зі ступенем суспільної небезпеки злочину та можливістю іншого мотиву злочину (крім корисливого), а й впливає зі світових та загальноєвропейських тенденцій кримінально-правової політики щодо відмови від законодавчої регламентації загальної конфіскації майна [11, с. 8; 12, с. 247].

На підставі проведеного аналізу регламентації відповідальності за жорстоке поводження з тваринами у кримінальних законодавствах країн колишнього СРСР, можна запропонувати таку редакцію ст. 299 КК України:

“1. Жорстоке поводження з твариною, а також нацькування тварин одна на одну, – караються штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до трьох років.

2. Ті самі діяння, що потягли загибель або каліцтво тварини, або вчинені групою осіб, або повторно, або в присутності неповнолітнього, – караються штрафом від ста до трьохсот неоподатковуваних

мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до п'яти років, або арештом на строк до шести місяців, або позбавленням волі до трьох років.

3. Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені за попередньою змовою групою осіб або в присутності малолітнього, – караються позбавленням волі від двох до п'яти років”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Яценко С. С. Уголовно-правовая охрана общественного порядка (Сравнительно-правовой аспект) : [монография] / Яценко С. С. – К. : Вища шк., 1986. – 126 с.
2. Кримінальне право України. Особлива частина: [підручник] / Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін. – [3-тє вид., перероб. та допов.] ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К.: Юрид. думка, 2004. – 656 с.
3. Кузнецов В. В. Злочини проти громадського порядку та моральності : [практ. посіб.] / Кузнецов В. В. – К. : Вид. Паливода А. В., 2007. – 160 с.
4. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. ком. / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.] ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація]. – К. : Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2006. – 1184 с.
5. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : [монографія] / Хавронюк М. І. – К. : Юрисконсульт, 2006.
6. Кучанська Л. Кримінальне законодавство про злочини проти моральності: порівняльно-правовий аспект / Л. Кучанська // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 8. – С. 124–127.
7. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / під заг. ред. М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка : у 2 ч. Особлива частина. – К. : Форум, 2001. – 942 с.
8. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за ред. С. С. Яценка. – К. : А.С.К., 2002. – 968 с.
9. Курс уголовного права. Т. 4. Особенная часть / под ред. Г. Н. Борзенкова и В. С. Комиссарова. – М. : ИКД “Зерцало-М”, 2002. – 672 с.
10. Курс советского уголовного права. Т. 6. Особенная часть. Преступления против государственного аппарата и общественного порядка. Воинские преступления / Кириченко В. Ф., Рашковская Ш. С., Стручков Н. А. и др. – М. : Наука, 1971. – 559 с.
11. Козирєва В. П. Кримінальні покарання майнового характеру за законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.08. / В. П. Козирєва. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. – 21 с.
12. Савченко А. В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження : [монографія] / Савченко А. В. – К. : КНТ, 2007. – 596 с.